

УДК [373+908(911):372.8](477)

МІСЦЯ ШКІЛЬНИХ КРАЄЗНАВЧИХ ЕКСКУРСІЙ МІСТА КРЕМЕНЕЦЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Любов Котик, Денис Домбровський

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна

Метою дослідження є означити та схарактеризувати потенційні місця для проведення шкільних краєзнавчих екскурсій в місті Кременець Тернопільської області. На основі означених місць можна укласти потенційні краєзнавчі маршрути, які будуть використовуватись у різних цілях в освітній діяльності, як у середній так і старшій школі, під час проведення уроків з географії, історії, біології, природознавства, інтегрованих уроків тощо. Наголошено, що завдяки шкільним краєзнавчим екскурсіям можна популяризувати місто для здобувачів освіти та туристів, зберегти і поширювати його історико-культурну спадщину, формувати модерний бренд поселення, робити акцент на його перевагах щодо інших поселень регіону. Означено, що досліджуючи Кременець під час краєзнавчих екскурсій учні краще засвоюють інформацію про поселення та його пам'ятні місця, формують власні образи сприйняття поселення. Обґрунтовано, що під час шкільних краєзнавчих екскурсій учні: застосовують методи спостереження, аналізу, синтезу, узагальнення; навчаються орієнтуватися на місцевості; розвивають критичне мислення; укріплюють власну національну свідомість та почуття патріотизму; формують толерантне ставлення до інших культур, поваги до природно-географічної й історико-культурної спадщини краю та ін. Визначено та схарактеризовано природно-географічні та історико-культурні об'єкти шкільних краєзнавчих екскурсій м. Кременець Тернопільської області.

Ключові слова: шкільні краєзнавчі екскурсії, місто Кременець, природно-географічні об'єкти, історико-культурні об'єкти, компетентності.

PLACES FOR SCHOOL LOCAL AREA STUDIES EXCURSIONS IN THE CITY OF KREMENETS TERNOPIL OBLAST

Liubov Kotyk, Denis Dombrovskyi

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

The aim of the study is to identify and describe potential locations for school local area studies excursions in the city of Kremenets, Ternopil oblast. Based on these locations, potential local area studies routes can be developed for various educational purposes in both secondary and senior schools, during geography, history, biology, natural science, integrated lessons, etc. It was emphasised that school local area studies excursions can promote the city to schoolchildren and tourists, preserve and disseminate its historical and cultural heritage, shape a modern brand for the settlement, and highlight its advantages over other settlements in the region. It has been determined that by exploring Kremenets during local area studies excursions, schoolchildren better absorb information about the settlement and its memorable places, forming their own images of how they perceive the settlement. It has been proven that during school field trips, schoolchildren: apply methods of observation, analysis, synthesis, and generalization; learn to navigate the terrain; develop critical thinking; strengthen their national consciousness and sense of patriotism; develop a tolerant attitude towards other cultures, respect for the natural, geographical, historical and cultural heritage of the region, etc. Natural-geographical and historical-cultural objects for the school local area studies excursions in Kremenets, Ternopil oblast, have been identified and described.

Keywords: school local area studies excursions, the city of Kremenets, natural-geographical objects, historical-cultural objects, competencies.

В умовах реформування середньої освіти в Україні та переході до нової української школи [14] переосмислення набувають класичні методи навчання спрямовані на засвоєння здобувачами освіти програмних результатів навчання і набуття загальних і спеціальних компетентностей, розвитку м'яких навичок. Одним із методів, що здавна застосовується в середній школі у навчальному процесі з дисципліни «Географія» є шкільні краєзнавчі екскурсії. Їхнє проведення забезпечує реалізацію засадничого принципу навчання – «принцип життєвої доцільності і прикладної функціональності» [13, с. 2]. В українських реаліях

сьогодення цей принцип має прямий зв'язок із засадами національної безпеки держави, пов'язаними з вивченням, збереженням та популяризацією унікальності українського краю, його природи, господарської та історико-культурної спадщини, особливостей заселення та господарського освоєння території. Він спрямований на формування в учнів усвідомленого почуття любові і патріотизму до рідного краю, відповідальності за безпеку та сталий соціально-економічний розвиток малої батьківщини, виховання цікавості до рідної землі і людей, гордості за їхні досягнення, а через них – формування стимулу до навчання, загалом, і вивчення та пізнання інших культур й толерантного ставлення до них, зокрема.

На важливості краєзнавчих екскурсій, мандрів територією рідного краю, наголошувала свого часу визнана українська географиня, львовознавиця Олена Степанів, яка у праці «Мандруймо по рідному краю» (1943) означила цікавість, як один з мотиваційних моментів мандрівництва і поваги до рідного краю: «Любов до рідного краю, що зароджується природно від найраніших днів людського життя, поглиблюється з часом через пізнання усіх закутків рідної землі, почавши від найближчого оточення, аж до її найдальших меж» [19]. Окреслила вчена й об'єкти краєзнавчих мандрів: «всюди знайдете своєрідну красу природи чи народної культури, яка аж проситься, щоб описати її, змалювати, сфотографувати, а за те стане вона предметом письменницького чи поетичного натхнення або основою до цікавих наукових дослідів» [19].

В шкільному курсі з «Географії» проведення краєзнавчих екскурсій сприяє формуванню в учнів ключових компетентностей і наскрізних знань, зокрема, відповідно до «Модальної навчальної програми «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти» [13]:

- компетентність вільного володіння державною мовою (використовувати україномовні джерела для здобуття географічної інформації; описувати в усній чи письмовій формі та аналізувати дослідження мовою географічної науки; ефективно комунікувати в групі у процесі обговорення із розв'язання навчальних проблем; пояснювати інформацію, подану на географічних картах/картосхемах; цінувати здобутки учених-географів; виявляти зацікавленість у популяризації географічної науки рідною мовою);

- компетентності в галузі природничих наук, техніки і технологій (досліджувати природу самостійно чи в групі та презентувати результати досліджень; проводити та фіксувати результати спостережень; установлювати причинно-наслідкові зв'язки; цивілізовано взаємодіяти з природою);

- екологічна компетентність (визначати й аналізувати проблеми довкілля в географічному аспекті; усвідомлювати наслідки, пов'язані зі станом довкілля);

- інформаційно-комунікаційна компетентність (критично оцінювати інформацію географічного змісту, отриману з різних джерел);

- компетентність навчання впродовж життя (бажання вдосконалювати свої здібності та поповнювати знання);

- громадянські та соціальні компетентності (поширювати важливу інформацію географічного змісту; визнання альтернативності думок і поглядів на проблеми, дотримання принципів демократії під час їх розв'язання);

- культурна компетентність (пояснювати природничо-наукове підґрунтя різних видів мистецтва; усвідомлення значення географічної науки як складника світової культури);

- компетентність підприємливості та фінансова грамотність (генерувати, презентувати та реалізовувати ініціативи географічного характеру; готовність брати відповідальність за прийняті рішення).

Проведення шкільних краєзнавчих екскурсій сприяє формуванню в учнів умінь: критично і системно мислити; розпізнавати спроби маніпулювання даними; логічно обґрунтувати власні судження і висновки; діяти творчо, ініціативно, креативно, продукувати нові ідеї; співпрацювати з іншими [13].

У середній школі в курсі «Географія» проведення шкільних краєзнавчих екскурсій відбувається через призму вивчення географічного краєзнавства, з однієї сторони, та відстеження географічних явищ і процесів на локальному рівні, з іншої. На думку вченого Віктора Прокочука: «краєзнавство – це галузь людської діяльності, де внутрішня структура складається з різних складових, які мають зв'язок з ними» [17]. У праці «Шкільне краєзнавство» він виділив види краєзнавства за змістом (історичне, географічне, літературне, мистецтвознавче,

культурознавче, природниче, археологічне та інші) і формою (шкільне, державне, громадське) організації [17, с. 20].

Дослідниця Юлія Олішевська трактує шкільне краєзнавство, як: «систему краєзнавчої освіти в навчально-виховній роботі школи, позашкільних установ, яка проводиться за різними напрямками з метою всебічного вивчення учнями особливостей рідного краю» [23]. Вона типологізує шкільне краєзнавство за формами (навчальне та позакласне краєзнавство) і означає, що відмінності між ними «полягають у завданні та змісті» [23, с. 22].

Однією з локальних територій, що цікава й пізнавальна для проведення шкільних краєзнавчих екскурсій є місто Кременець Тернопільської області, яке славиться своєю давньою історією й знаковістю та вагомістю у становленні та розвитку Української державності, має значний історико-культурний, господарський, екологічний потенціал розвитку.

В історичному екскурсі, перші письмові згадки у польських джерелах про поселення на місті сучасного м. Кременець датуються 1064 р. [8]; перші письмові відомості з означенням поселення як Кременець припадають на 1227 р.: «володар замку князь Мстислав Удатний розбив військо угорського короля Андраша II» [8].

Сьогодні, відповідно до «Стратегія розвитку Кременецької міської територіальної громади 2023–2028» поселення є центром однойменної територіальної громади Тернопільської області, в ньому проживає понад 20 тис. ос., його площа становить 18,14 км² і місто означається одним з найдавніших міст України [20]. Завдяки своїм мальовничим краєвидам і туристичним атракціям місто іменують «маленькою волинською Швейцарією» [8, 20] (рис. 1).

**Рис. 1. Краєвиди м. Кременець Тернопільської області.
На передньому плані – Собор Преображення Господнього ПЦУ [8]**

Зараз Кременець є центром туристичної сфери регіону, через нього проходить значна частина регіональних та всеукраїнських туристичних маршрутів, у туристичну сферу залучено багато природно-географічних, археологічних, архітектурних, історико-культурних об'єктів міста [7, 9, 12, 20, 21].

До шкільних краєзнавчих екскурсій територію міста Кременець, метою яких є навчальна, виховна і розвиваюча діяльність, доцільно включати місця й об'єкти поселення, які:

- мають значний історико-культурний і природно-географічний потенціал;
- характеризуються унікальністю і неповторністю, є виразником національної й регіональної культурної і природно-географічної спадщини;
- знакові з позиції розвитку міста і регіону;

- сприяють формуванню програмних результатів навчання як з географії так і з інших навчальних дисциплін, що вивчаються у школі (історія, біологія та ін.);
- забезпечують набуття здобувачами освіти різних компетентностей передбачених НУШ;
- розвивають в учнів почуття патріотизму, україноцентризму, гордості за рідний край, виховують відповідальність, сприяють формуванню критичного мислення, розвивають спостережливість, мотивують до аналізу, дискусії тощо;
- в зручній транспортній доступності і безпечні з позиції воєнних реалій сьогодення на території України.

Головно, усі об'єкти шкільних краєзнавчих екскурсій м. Кременець можна розділити на два види: природно-географічного та історико-культурно спрямування. До перших варто віднести: потік Ірва, Кременецькі гори, Кременецький ботанічний сад, Національний природний парк «Кременецькі гори»; до других: палеолітична стоянка «Куличівка», Замкова гора, архітектурний ансамбль центральної частини міста, площа Ринок, Собор Преображення Господнього ПЦУ, Миколаївський собор, Богоявленський жіночий монастир, будинки «Близнюки», садиба польського поета Юліуша Словацького та ін. Усі ці об'єкти можуть стати основою для розроблення одноденних чи дводенних шкільних краєзнавчих екскурсій.

Потік Ірва може слугувати основою для набуття практичних навичок під час вивчення тем з гідрології, екології, картографії і топографії у курсі «Географія» середньої школи. Його довжина біля 7,13 км, він бере початок у південній частині м. Кременець, є правим допливом р. Ікви (басейн Дніпра) [8].

Рис. 2. Кременецький ботанічний сад [16]

Кременецький ботанічний сад, один з найстаріших (1805) та найбільших в Україні. Засновниками та організаторами є Діонісій Мак-Клер (Міклер) і Віллібальд Бессер. Зараз входить до структури Міністерства екології та природних ресурсів. Унікальність місця у тому, що загальний фонд рослин налічує понад 2000 видів, підвидів та різних сортів (рис. 2). «У колекціях широко представлені світова дендрофлора, квітниково-декоративні та лікарські рослини, плодово-ягідні культури, створено колекції нових овочевих, кормових та пряно-смакових культур, також культивуються рослини природної флори» [16]. Функціонують колекційно-експозиційні ділянки: «Трон природи», «Сад магнолій», «Сад витних культур», «Формовий сад», «Сад Бессерівських рослин», «Втаємничений сад ароматів», «Сухе озеро», альпійська гірка, гірка кизильників, колекція рододендронів [16].

Національний природний парк «Кременецькі гори». У Парку станом на 2024 р. функціонує десять еколого-туристичних маршрутів загальною довжиною 33 км. [7]. Для шкільних краєзнавчих екскурсій можна обрати один із маршрутів. Наприклад, еколого-туристичний маршрут «Стежками древнього Кременця» охоплює чотири об'єкти протяжністю 2,6 кілометрів, які є на суміжних територіях з Парком. Починається маршрут з Єврейського

кладовища, яке є один з найдавніших у місті, далі джерело «Корито», що є гідрологічною пам'яткою місцевого значення. Далі каменоломні віком понад 500 років, де видобували каміння для фортеці на Замковій горі, надгробних плит для Єврейського кладовища та міської забудови. Закінчується маршрут Козацьким цвинтарем, який пов'язаний із подіями 1648 р. [7].

На території міста Кременця знаходиться одна з найстародавніших пам'яток України – палеолітична стоянка «Куличівка» [9]. Відкрита у 1937 р. археологом Олександром Цинкаловським. Під час розкопок у цих роках було знайдено понад півмільйона кам'яних, крем'яних та кістяних предметів [24, 25]. Цей об'єкт доцільно використати для шкільної екскурсії під час засвоєння тем з географії про рельєф, корисні копалини, освоєння і заселення території України, інтегральних уроків з географії та історії. Наступне місце – це Замкова гора з якою асоціюється місто Кременець. Перші фортифікації на горі датуються VII ст.: потужні, як тогочасний об'єкт військового будівництва, оскільки витримали орди хана Батия у 1241 р. [11].

З історико-культурних об'єктів поселення цікавими для шкільних краєзнавчих екскурсій є релігійні об'єкти, яких у місті налічує близько двох десятків. Вони є свідченням архітектурної, культурної, освітньої і просвітницької спадщини Кременця. Одна з найвідоміших архітектурних пам'яток собор Преображення Господнього Православної Церкви України (колишня Базилика Святих Ігнатія Лойоли і Станіслава Костки або Костел оо. Єзуїтів) (див. рис. 1). Збудований у 1743 р. [1]. У 1805–1831 рр. тут діяв важливий польський культурний осередок, оскільки після розпаду ордену єзуїтів базилика стала навчальним закладом [5].

Ще одна з найвідоміших пам'яток міста Кременець – Миколаївський собор колишня назва Францисканський монастир (рис. 3). Заснований у 1606 р. луцьким біскупом Марціном Шишковським, який діяв при дерев'яному парафіяльному костелі Успіння Діви Марії. Потім у 1631-1636 рр. замість дерев'яного храму побудували мурований за кошти князів Вишнівецьких та Збаразьких [22].

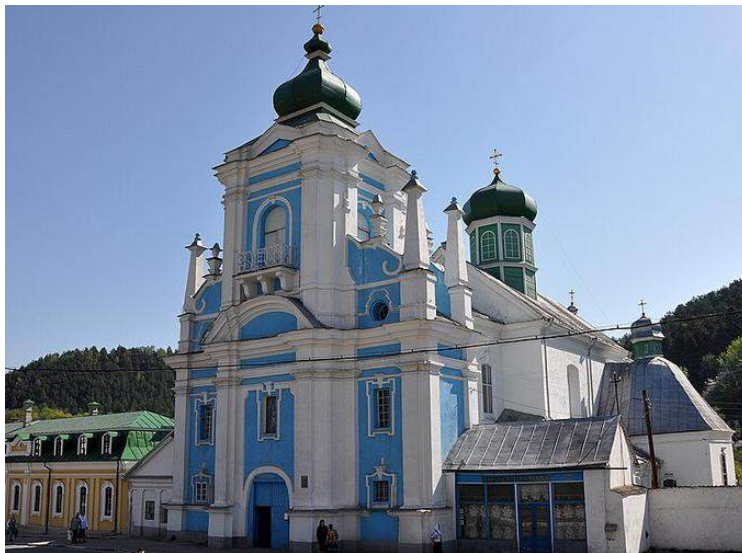

Рис. 3. Миколаївський собор (Францисканський монастир) [22]

Сьогодні собор зберіг свій архітектурний ансамбль та було добудовано корпуси для Богословсько-регентського училища [6].

Один з відомих монастирів міста є Богоявленський жіночий монастир. Збудований у 60-70 роках XVIII ст. монахами Василіанського ордену, а потім переданий Тадеушу Чацькому для потреб Волинської гімназії [9]. Комплекс розташований на пагорбі біля вулиці Дубенська колишньої Дубенської брами [3]. Одна з католицьких пам'яток Кременця це Парафіяльний костел святого Станіслава збудований у 1854-1857 рр. Тут при вході можна побачити мармурову кропильницю з барильєфом Богоматері, яка виготовлена у 1872 р. скульптором Василем Бродським; зліва є пам'ятник поету Юліушу Словацькому [8].

Усі перелічені релігійні об'єкти є національними пам'ятками історико-культурного значення, розташовані у центрі м. Кременець у межах компактної пішої доступності, що є зручно для проведення одноденних шкільних екскурсій.

З історико-культурних об'єктів цікавим для проведення шкільних краєзнавчих екскурсій є архітектурна пам'ятка будинки «Близнята» (рис. 4). Розташована біля колишньої площі Ринок, а зараз Меморіалу Слави. Унікальність об'єкту в тому що два цегляні двоповерхові житлові будинки мають спільну внутрішню стіну [6].

Рис 4. Будинки «Близнята» м. Кременець [2]

Цікавою локацією для шкільних краєзнавчих екскурсій є будинок-садиба польського поета Юліуша Словацького (рис. 5) побудована в стилі класицизму наприкінці XVIII ст. [4].

Рис. 5. Будинок-садиба польського поета Юліуша Словацького, м. Кременець [4]

Будинок є одноповерховим, дерев'яним особняком у якому зараз діє Обласний літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького, який відкрився у 2004 р. [4]. У музеї є вісім кімнат у яких показано життєвий та творчий шлях поета, експозиції: «Кременець (1809-1828)», «Вільно (1811-1828)», «Варшава (1829-1831)», «Листи до матері (Дрезден, Лондон, Париж, Женева, Вейту, Неаполь)», «Салон пані Соломеї», «Подорожі Юліуша Словацького по території України і Близького Сходу», «Париж (Король Дух)», «Місто великої туги» [4].

Ще один відомий музей у місті – Кременецький краєзнавчий музей, заснований 1937 р. з ініціативи учених Ф. Мончака і З. Опольського (Muzeum Ziemi Krzemienieckiej im. Willibalda Besera) на базі Кременецького ліцею (рис. 6). З 1939 р. функціонував як самостійний заклад, у

1950 р. перенесено музей в сьогоднішнє приміщення, в якому свого часу розміщувалася Волинська духовна консисторія.

Рис. 6. Кременецький краєзнавчий музей

Кременецький краєзнавчий музей містить близько 65 тис. експонатів, що характеризують матеріальну, природну й духовну культуру та етнографічні особливості Південно-Західної Волині. Музей складається з 10 залів, де показано різні палеонтологічні, ентомологічні, археологічні збірки, колекції зброї, предмети побуту та інші вироби [11]. Музейний просторі зараз активно модернізується. На його базі проходять майстер-класи, які зацікавлюють здобувачів освіти, наприклад: «10.06.2020 р. відбувся майстер-клас із приготування автентичної локальної страви – кременецького вишневого борщу» [11].

З історико-культурних об'єктів міста, власне Кременецький краєзнавчий музей найбільше включений разом з центральною архітектурною, історичною частиною міста у шкільні краєзнавчі екскурсії організовані як для здобувачів освіти самого міста Кременець так і закладів освіти громади, зокрема, і Тернопільської області, загалом.

Загалом, місто Кременець, яке розташоване на мальовничих схилах Кременецьких гір має цікаві пізнавально-інформаційні об'єкти для шкільних краєзнавчих екскурсій природно-географічного, історико-культурного чи інтегрального краєзнавчого спрямування. Залучення їх до шкільних екскурсій розширює світогляд здобувачів освіти, формує україноцентричні засади і повагу до рідного краю, розвиває чуйність до різноманіття, відкритість до світу, критичне мислення, підприємницькі й мистецькі ініціативи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базилика Преображення Господнього (Кременець) URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Базилика_Преображення_Господнього_\(Кременець\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Базилика_Преображення_Господнього_(Кременець))
2. Близнята (будинок) – Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Близнята_\(будинок\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Близнята_(будинок))
3. Богоявленський монастир (Давній монастир отців реформатів XVIII ст.) - Кременецько-Почаївський ДІАЗ. *Кременецько-Почаївський ДІАЗ*. URL: <https://krem-reserve.te.ua/portfolio/bogoyavlenskiy-monastyr/>
4. Будинок-музей Ю. Словацького. *drymba.com*. URL: <https://drymba.com/uk/1032634-budynok-muzeu-yu-slovatsko-ho-kremenets-ternopilska>
5. Волинський лицей – Вікіпедія. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Волинський_лицей.
6. Головатюк О. Кременець – місто церков і соборів: Собор Святого Миколая: історичні факти – Кременець.City. *Кременець.City*. URL: <https://kremenets.city/articles/256864/kremenec-misto-cerkov-i-soboriv-sobor-svyatogo-mikolaya-istorichni-fakti>
7. Еколого-туристичні маршрути – Національний природний парк "Кременецькі гори". *Національний природний парк "Кременецькі гори"*. URL: <https://kremgory.in.ua/еколого-туристичні-маршрути/>
8. Кременець. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A/Кременець>.
9. Кременець. Карта історико-культурної спадщини - Shtetl Routes - Театр NN. *Main page - Shtetl Routes - NN Theatre*. URL: <https://shtetlroutes.eu/uk/kremenets-karta-storiko-kulturno-spadshchini/#turisticnij-potencial>

10. Кременець. Фортеця на Замковій горі. Тури по Україні та закордон. Екскурсії по Києву – пішохідні та автобусні / АнгаТревел.
URL: https://anga.ua/articles/tsikava_ukraina/kremenets_fortetsia_na_zamkovii_hori.html
11. Кременецький краєзнавчий музей :: museum-digital. museum-digital.
URL: <https://global.museum-digital.org/institution/1457>
12. Маршрути і Панорама. Центр вільного часу Панорама. URL: <http://panorama-hotel.org/routes>
13. Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти / С. Запотоцький та ін. 2022. 53 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetar.z.2022/Prirod.osv.galuz/Neohrafiya/Neohrafiya.6-9-kl.Zapototskyu.ta.in.06.05.2022.pdf>
14. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи, 2016. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
15. Основні форми туристично-краєзнавчої роботи – Бібліотека BukLib.net. Головна - Бібліотека BukLib.net. URL: <https://buklib.net/books/24765/>
16. Про сад - Кременецький ботанічний сад. Кременецький ботанічний сад. URL: <https://krembotsad.in.ua/pro-nas/pro-park/>
17. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Под. нац. ун-т ім. Ів. Огієнка, 2010. 240 с. URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/123456789/1079/Прокопчук%20В.%20С.%20Шкільне%20краєзнавство.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
18. Ровенчак І., Котик Л. Геокультура і геосвіта України: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 164 с.
19. Степанів О. Мандруймо по рідному краю // За народ. календарем на 1943 рік. Львів, 1942. С. 67-74.
20. Стратегія розвитку Кременецької МТГ 2023_2028.docx. Google Docs. URL: https://docs.google.com/document/d/1r_hcs1cx2fEYQpLE3njEJqOEFgdntFrY/edit
21. Сучасні вектори розвитку туризму: тенденції та перспективи країн Європейського регіону: міжнародна монографія / колектив авторів за заг. ред. Л. Заставецької. Тернопіль: Вид. центр ТНПУ, 2020. 180 с.
22. Францисканський монастир (Кременець) – Вікіпедія. Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Францисканський_монастир_\(Кременець\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Францисканський_монастир_(Кременець))
23. Шкільне географічне краєзнавство : навч. посіб. Київ : КІЇВ. НАЦ. УН-Т ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕКА, 2020. 175 с. URL: https://geo.knu.ua/wp-content/uploads/2021/06/olichavska_geograf_krainoznavstvo.pdf
24. Яценко Т. Історична топографія Кременця X-XIV ст. за літописними архітектурно-археологічними джерелами // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. Вип. 16. 2009. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/666/3/yats_t.pdf
25. Яцечко Т. В. Стоянка Куличівка як археологічне джерело вивчення заселеності території міста Кременця в палеолітичний період. eVNUIR. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/892/1/Stojanka.pdf>